

Мезолітичні знахідки на Горині

Мезолітичні пам'ятки в долині р. Горині почали вивчатися після Великої Вітчизняної війни. У 1948 р. у верхів'ях Горині побувала маршрутна археологічна експедиція під керівництвом М. Я. Рудинського, яка проводила вивчення палеоліту і епіпалеоліту на вододілі приток Прип'яті і правої притоки Дністра — Серета¹. Практичні наслідки експедиції виявилися незначними, але намічена вказаним автором перспектива дослідження цієї території викликає великий інтерес. Дуже цінні його спостереження над розподілом Поділля на «теплу» (звернену до Дністра) і «холодну» (звернену до Прип'яті) частини, що певною мірою відображено і в археологічному матеріалі. Важливі також міркування М. Я. Рудинського про необхідність пошуків у цьому районі пам'яток найдавнішого свідеру.

Значні польові результати були досягнуті під час робіт у 1950, 1952 рр. спеціального загону Волинської експедиції Інституту археології АН УРСР. Цей загін, у складі якого працював і автор, особливу увагу приділив збиранню дрібних мезолітичних знахідок. Найбагатший пункт виявив В. І. Канівець на середній Горині поблизу с. Корост, Степанського району, Ровенської області в урочищі Обурки. Це невеликий, вузький, але дуже довгий (2,5 км) піщаний масив посередині заплави Горині напроти села. На його північному кінці розташований хутір с. Корост, а на південному — велика дюна (200 × 150 м), де знайдена величезна кількість розщепленого кременю: тисячі відщепів, понад 100 пластинок, близько 30 нуклеусів і ряд цікавих знарядь. Майже весь кремій однакового походження, поширений по всій Горині. Він являє собою різновид «волинського» — сірий, димчастий, зрідка з невеликими світлими плямами. Відхилення від цього типу становлять, передусім, різні відтінки сірого кольору, а також кварцитоподібні варіанти. Є кремій дуже прозорий, який має непрозорі плями різної величини.

Всі нуклеуси стоянки Корост виготовлені з сірого димчастого кременю. 20 з них мають по дві ударні площадки, косо поставлені до площини сколів, так звані призматичні. Їх довжина — 4,5—8,2 см. Дуже характерні негативи пластинок — всі вони неправильні, різної ширини і дуже нагадують довгі відщепи (рис. 1, 21). Серед оброблених ретушню пластинок є досить правильні, прями, але, як правило, позбавлені паралельного ограновування. За спостереженнями автора, характерною особливістю свідерської техніки є відсутність правильної і великої пластинки.

Різців зібрано близько 20. За породою кременю майже всі вони відповідають нуклеусам. За кількістю переважають бокові (10). Знаряддя виготовлено, як правило, з масивних пластин, що зберігають на спинці по кілька негативів більш дрібних звичайних пластинок. Можливо, такі масивні заготовки використовувалися спеціально для різців. Вони мають косо зрізаний притупляючий ретушню край для упору (рис. 1, 12). Інколи такі пластини на протилежному кінці оброблено, як скребачки, тобто вони мають вигляд комбінованих знарядь (рис. 1, 13, 16). В одному випадку різець цього типу було виготовлено на відщепі (рис. 1, 14). Серединні різці — переважно на відщепках (рис. 1, 15, 17, 18). Між ними є один комбінований із скребачкою на протилежному кінці (рис. 1, 19). Виявлено лише один екземпляр кутового різця на відщепі, причому маловиразний (рис. 1, 11).

¹ Рудинський М. Я. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція. — АП УРСР, 1952, т. 4, с. 143.

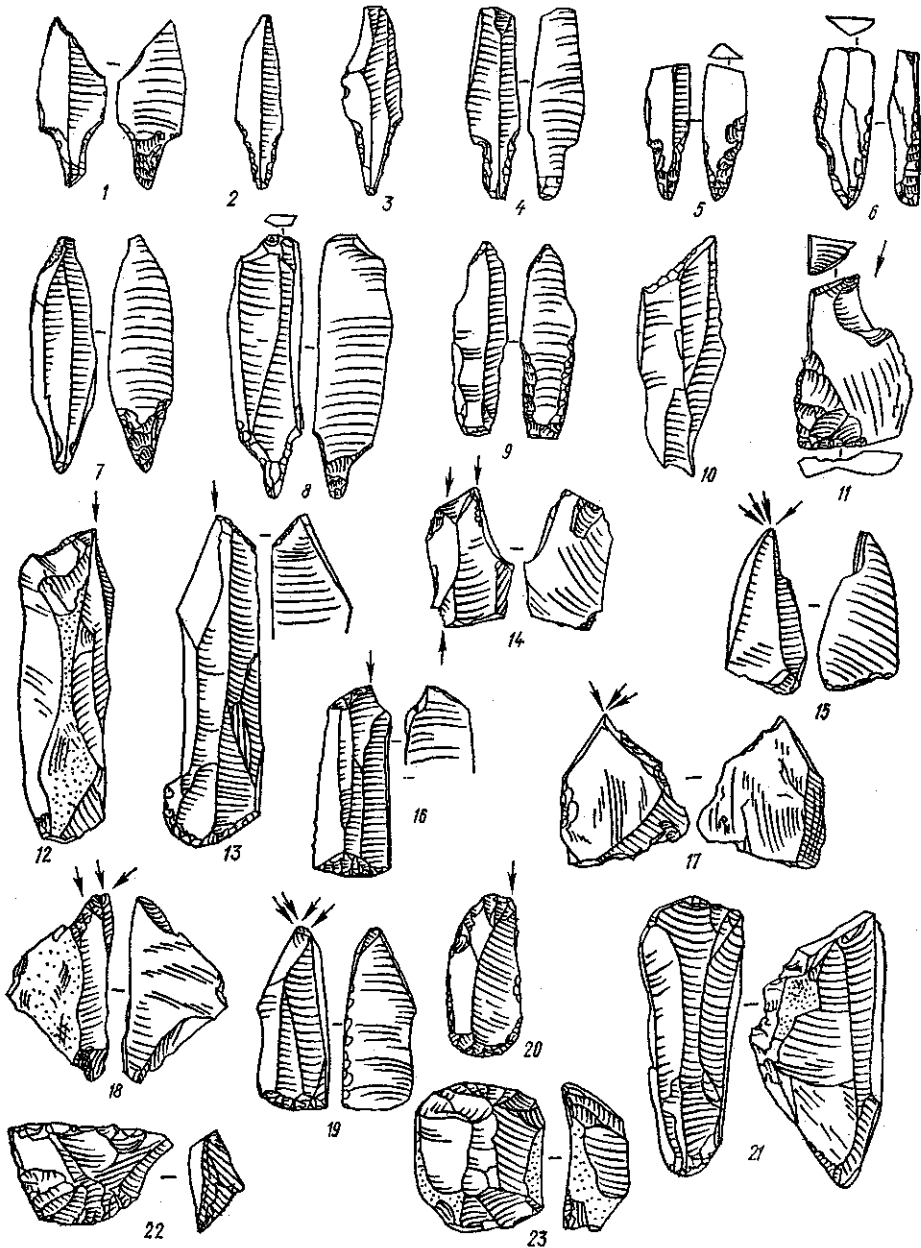

Рис. 1. Мезолітичні знахідки на Горині поблизу с. Корост (урочище Обурки):
 1—10 — наконечники стріл; 11—20 — різці; 21 — нуклеус; 22, 23 — скребачки.

Переважають кінцеві скребачки, на видовжених відщепках, але є і на коротких — нігтьоподібні (рис. 1, 22). Одна скребачка має форму двобічної (рис. 1, 23). Знайдено й кілька високих нуклеподібних екземплярів. Деякі скребачки мають ознаки різців чи різаків (рис. 1, 20). Загалом цих знарядь налічується 30. Порівняно з різцями вони значно різноманітніші за типом кременю.

З пластин виготовлено десять вістер стріл свідерського типу. Одне з них листовидної форми, у ньому оброблена лише держачкова частина, причому тільки з черевця, плоскою ретушню знято ударний горбик (рис. 1, 7). Друге за формою малохарактерне для свідера, ли-

ше наближене до листоподібного. Майже половину його займає держачок, оброблений плоскою ретушшю з боку черевця і по краях. Край кінчика підправлено ретушшю з двох протилежних сторін (рис. 1, 9). Третє знаряддя скоріше нагадує проколку. Якщо це наконечник для стріли, то оброблений з усіх боків держачок занадто малий для масивного корпусу. Кінець у нього тупий і здається не має спеціальної обробки. Можливо, це невдалий або незавершений наконечник (рис. 1, 8). Далі цей кремій ми будемо називати і в інших категоріях виробів з метою визначити загальне число знарядь, виготовлених на місці, тобто з описаних нуклеусів.

Виявлено три наконечники, дещо відмінні за кременем від решти вістер. Один виготовлено на досить акуратній пластині, правда, лише з одним ребром. Держак добре виділяється, з боку черевця — суцільна обробка, якою знято горбик. Протилежний кінець косо зрізаний при-тупляючою ретушшю. Цей штучний край вістря йде під кутом майже 45° (рис. 1, 1). Другий наконечник порівняно з попереднім дуже невеликий. Він не такий масивний, виготовлений з дрібного відшепа, що має ребро. Держачок виділено тільки боковою ретушшю, вістря не оброблено. Кремій світлий, дещо кварцитоподібний (рис. 1, 2). Третій наконечник в цілому нагадує попередній, відрізняється від нього лише дещо більшими розмірами (рис. 1, 3). Четвертий має виражений держачок, підструганий з черевця. Вістря, як і в двох описаних, необроблене (рис. 1, 4). Далі йдуть уламки наконечників для стріл. Два з них листоподібні з підструганими держачками (рис. 1, 5), третій уламок функціонально невизначений. В плані він дуже нагадує нижню частину листоподібного наконечника, але в перерізі занадто товстий для нього. З боку черевця уламок не оброблений, край у нього круті, як у скребачки. Це знаряддя дещо схоже на скребачку дзьобоподібної форми (рис. 1, 6).

Дві пластини з косо зрізаним ретушшю кінцем можна розглядати як різачки або заготовки для різців. Одна з них, що має тонкий протилежний кінець, нагадує грубий наконечник для стріли (рис. 1, 10).

Серед виробів, близьких за кременем до нуклеусів, є пластинка з обрубаним краєм (рис. 2, 4), мікропластинка, підправлена з боку черевця в області ударного горбика (рис. 2, 5). Зібрана також серія пластин з підправленими краями. Можливо, це вкладиші (рис. 2, 6—8).

Знайдено дві трапеції високої форми з круто ретушованими краями. Обидві помітно відрізняються від нуклеусів за типом кременю та за технікою виготовлення. Одна трапеція виготовлена на відшепі (рис. 2, 1), друга — на уламку великої пластини (рис. 2, 2). Такий тип трапецій, що мають вигляд дуже пізніх, Ян Брик називає волинськими². Їх наявність ускладнює датування комплексу. Але цей комплекс не є винятком, навпаки, він часто повторюється в Прип'ятському Поліссі і навіть за його межами. О. О. Формозов пропонує для мезолітичної культури цієї території назву свідеро-гарденуазу³. Він також наводить приклади архаїчних форм: зокрема листоподібний наконечник на півночі Європи затримується в неоліті⁴.

До трапеції можна зарахувати і маловиразний мікроліт, що являє собою уламок пластинки з підправленою ретушшю більш широкою стороною, внаслідок чого утворилася дуга (рис. 2, 3). Такі мікроліти часто трапляються на дюнах Київщини.

² Bryk Jan. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia.— „Archivum Tow. Naukowego we Lwowie“. Lwow, 1928, II, t. V, z. 2.

³ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 77.

⁴ Там же, с. 99.

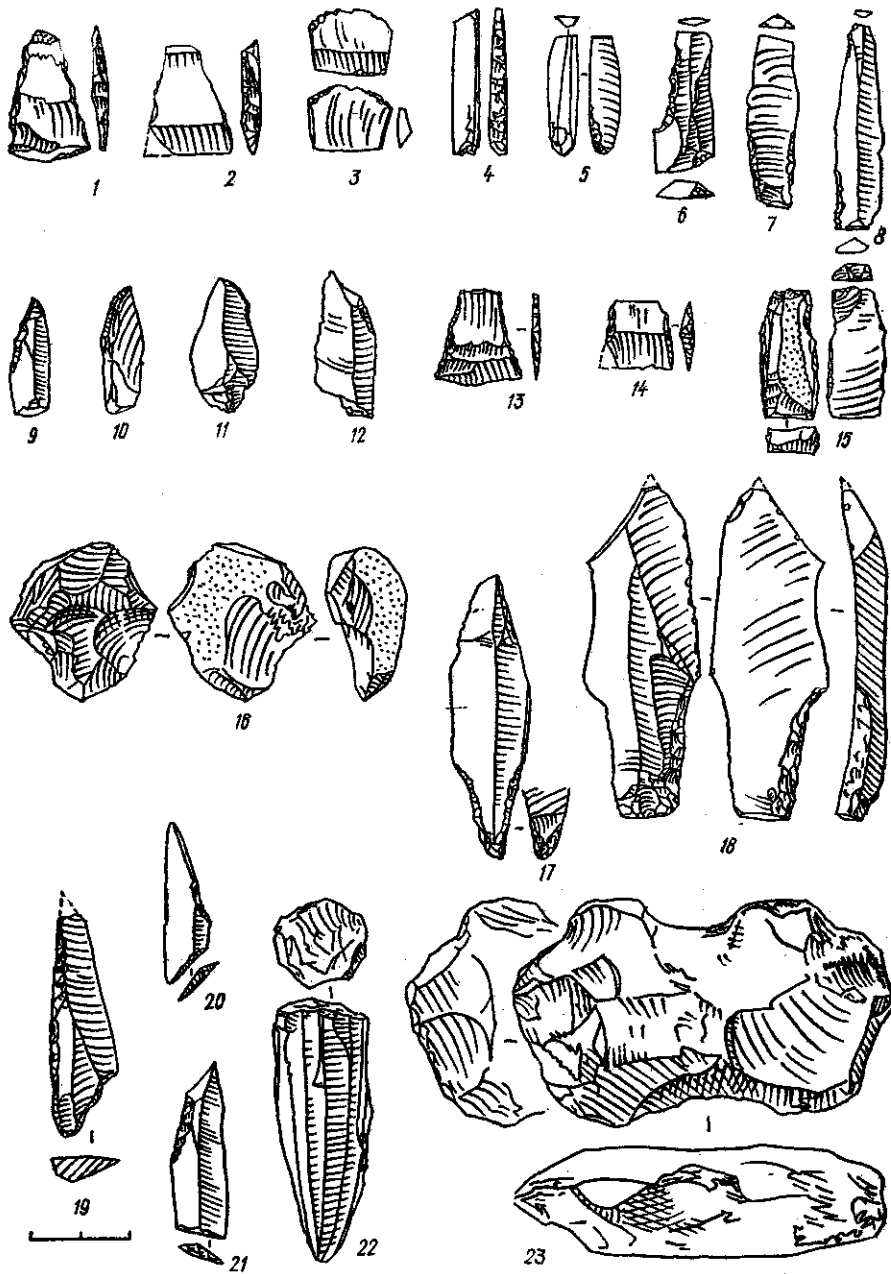

Рис. 2. Мезолітичні знахідки на Горині:

1—8 — с. Корост, урочище Обурки, 9—16 — с. Кричильськ, урочище Крушинка; 17 — верхів'я р. Вільї; 18 — с. Хрінняки; 19—21 — с. Нетішин; 22 — м. Вишневець; 23 — с. Кривин.

Недалеко від описаного пункту поблизу с. Кричильськ того ж району, в урочищі Крушинка, в подібних топографічних умовах виявлено бідний, але не позбавлений цінності комплекс крем'яних знарядь. Всі вони без винятку виготовлені з типового для попереднього комплексу кремню. Тут замість призматичних нуклеусів були невеликі аморфні нуклеуси для відщепів, можливо, вони належали до рубаючих знарядь (рис. 2, 16). Серед них знайдено лише один невеликий уламок кремню з кількома негативними пластинками. Типових свідерських наконечників тут немає, але наявна серія невеликих відщепів

з косо ретушованим краєм — шось на зразок «леза кишенькового ножа», типу, поширеного в пізньому палеоліті Європи, а також відомого у свідерських комплексах. Протилежний кінець у них здебільшого тонкий, зручний для насаджування на тонкий держачок (рис. 2, 9—12). Одна з виявлених трапецій волинського типу «підстругана» (рис. 2, 13). Друга, широка, більш типова для тарденуазу (рис. 2, 14). У цьому комплексі є лише один серединний різець на нуклеоподібному уламку, кілька скребачок на відщепках і мініатюрне знаряддя прямокутних обрисів (рис. 2, 15), призначення якого не з'ясоване.

Закінчуючи опис знахідок свідерського кола, слід згадати про недавно виявлений В. А. Товкачевським свідерський комплекс з р. Стир (околиці с. Хрінники). Привертає увагу масивний наконечник великої стріли чи дротика, близький до матеріалів Нового Млина. Оригінальною є манера обробки держака: краї його лише притуплені ретушшю з протилежних боків, ударний горбок не підстругано на відміну до розвиненої свідерської техніки (рис. 2, 18).

Переходимо до опису крем'яних виробів, зібраних у районі Заслава і Острога, де проходить межа між Волинню і Поділлям (середня течія Горині). Трохи нижче Заслава Горинь залишає свій каньон у Подільському плато і, подолавши шебенисті перекати, розливається по широкій долині, оточеній сосновими лісами. Тут з'являються перші горинські дюни. Цю місцевість можна охарактеризувати як перший «острівець» Полісся на довгому шляху ріки від вододілу з Дністром до прип'ятських боліт.

Матеріали на цій території збиралися не лише під час робіт Волинської експедиції, але й раніше, в 1947 р. На жаль, всі знахідки поодинокі, майже не дають комплексів, тому в ряді випадків їх доцільно описувати сумарно.

Всі знайдені нами нуклеуси є призматичними або плоскими з негативами недбало знятих пластинок. Вони тотожні нуклеусам з урочища Обурек навіть за кременем. Лише в самому верхів'ї Горині поблизу м. Вишневеця трапився як окрема знахідка справжній олівцеподібний нуклеус з негативами правильних однакових мікропластинок (рис. 2, 22). Цей нуклеус був покритий густою, майже молочною патиною.

Найбільш цікаве місцезнаходження виявлене в урочищі Степанюкове поблизу с. Нетішина, Славутського району, Хмельницької області. Це невелика лісова галявина на невисокому корінному лівому березі Горині. Тут здавна розташовані поля, ґрунт піщаний. Корінну породу становить дрібне вапнякове каміння, що добувається для будівництва, є також крейда. На краю цієї стародавньої річкової тераси знайдено вкладиш геометричних обрисів на пластині. Один край пластини зрізано ретушшю під тупим кутом, а другий лише злегка підправлено, таким чином, в цілому знаряддя дуже нагадує лезо кишенькового ножа (рис. 2, 21). Воно покрите густою павутиною. Під цим берегом на дуже низькій дюні, що має назву «Буслів горб», трапився другий геометричний мікроліт у формі справжнього різностороннього трикутника. Загалом він близький до того самого типу, що й попередній (рис. 2, 20), але цілком позбавлений патини. Цікаво, що це знаряддя дуже нагадує тарденуазькі трикутники з печер Криму, зокрема з Фатьма-Коби⁵. Найчисленніші аналогії цьому знаряддю відомі на Заході⁶.

На другій дюні, під назвою «Гарасимова лука», знайдено ще один цікавий трикутник. Він найбільший за розмірами: довжина (з урахуванням обламаною кінця) — до 5,5 см, максимальна ширина — 1,3 см.

⁵ Експозиція музею Інституту археології АН УРСР (1962 р.).

⁶ *Беляшевский Н. Ф.* Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегах р. Западного Буга.— Труды XI АС в Киеве. М., 1901, т. 1, табл. 23, 24.

Форма його така, як у попереднього. Ретуш притуплююча, дуже крута, розташована в досить незвичайному для тарденуазьких трикутників порядку: йде по найкоротшій і найдовшій сторонах. Отже, зняряддя зовсім непридатне для використання його в ролі вкладного вістря. Найімовірніше, що це наконечник з держакком (рис. 2, 19). Близькі аналогії для нього навести важко. Воно нагадує форму гравет. Цей наконечник виготовлено з місцевого різновиду низькоякісного кварцитоподібного кременю.

Серед матеріалів О. І. Тереножкіна є два наконечники з верхів'їв Вілії (рис. 2, 17). Їм відповідають кілька дуже архаїчних різців.

На всій описаній ділянці Верхньої Горині знайдено лише одну трапецію волинського типу, хоч на сусідній Ікві їх дуже багато⁷. З ряду пунктів поблизу с. Нетішина походить невелика колекція архаїчних різців. Багато різноманітних скребачок, але, на жаль, не можна визначити їх хронологічно.

Поблизу с. Кривина неподалік від Степанюкового урочища виявлено цікаву пам'ятку — довгочасну майстерню крем'яних знярядь. Тут на низькому розмитому останці корінного берега з виходом валунного кременю зібрано два комплекси знярядь. До першого належить невелика кількість призматичних нуклеусів з відповідними пластинками мезолітичного віку. Кремінь крейдяний.

У складі другого комплексу багато грубих макролітичних знярядь типу піка і транше. Можливо, це заготовки для сокирок. До речі, на обстеженій території досить часто трапляються справжні шліфовані сокирки з місцевого низької якості (кварцитоподібного) кременю. Але одне зняряддя з даної майстерні, без сумніву, належить до кампінійської індустрії і тому датується нами раннім неолітом, перехідним часом до тарденуазу і свідеру. Ця дуже грубо оброблена і маловиразна за формою сокирка виготовлена з кварцитоподібного кременю. З одного боку вона має досить помітну штучну виїмку для прив'язування (рис. 2, 23). Очевидно, її слід зараховувати до ряду відомих на Волині ранніх сокирок⁸.

Отже, ми можемо констатувати, що в басейні Горині наявні дві групи пам'яток: близькі до свідерських в нижній частині та з ознаками тарденуазької техніки — у вищій (вище с. Острога). Правда, останні не настільки численні і виразні, як перші, але все ж вони свідчать, що на межі Поділля і Волині в мезолітичний час мала місце зміна культурних зон. У даному разі ми цілком погоджуємося з гіпотезою М. Я. Рудинського, про яку йшлося на початку статті. Необхідно шукати зв'язки між змінами природного оточення і особливостями найдавнішого населення.

Слід зазначити, що останнім часом О. П. Черниш — дослідник пізнього палеоліту і мезоліту в басейні Дністра — ґрунтуючись на деяких знахідках свідерських наконечників на Середньому Дністрі, висловив думку про поширення цієї культури далі на південь, аж до Кримського півострова⁹. Наші дослідження на Горині не дають можливості підтримати цю нову точку зору, матеріалів зібрано ще мало. Принаймні, треба зв'язати на майже повну недослідженість мезоліту великої території східного Поділля і Правобережжя Дніпра, особливо верхньої частини басейну Південного Бугу, басейну р. Росі та ін. Заповнення цих лакун слід розглядати як актуальне завдання археологічної науки на Україні.

⁷ Рудинський М. Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР.— Антропологія, т. 4, фіг. 20, мал. 2—4.

⁸ Рудинський М. Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень..., фіг. 20, мал. 2—4.

⁹ Черниш О. П. Стоянка Атаки IV і деякі питання мезоліту Подністров'я.— Археологія, 1973, вип. 12.

А. П. САВЧУК

Мезолітичні знахідки на Горині

Резюме

В статті розглядаються вперше виявлені в долині р. Горині комплекси та окремі знахідки мезолітичних знарядь із кременя.

Всі знахідки можна розділити на дві групи: свідерську та тарденуазську. Перша збігається з волинською низинною частиною течія річки та пов'язана з добре відомою в науці областю свідерської культури, друга виявляється в подільській частині течія річки. Однак вона менш виражена порівняно з першою. Це слід пояснювати своєобразием місцевої культури в період мезоліта. Але остаточне рішення питання потребує подальшого розширення досліджень в межах всієї правобережної лесостепної частини України, яка поки носить умовну назву «області негеометричних мікролітів».

Що ж стосується басейна Горині, то тут слід відслідкувати значуще південне впливання, що проявляється в поширенні культури тарденуаза, широко відомої по найновішим дослідженням в Східній Європі, переважно, в її південній частині.

М. Ф. ПОТУШНЯК

Неолітичні поселення Дякове I на Закарпатті

Неолітичні поселення поблизу с. Дякове виявлені на північній околиці села, праворуч і ліворуч дороги Дякове — Чапа, неподалік від мосту через Старий Ботар, де розташовані урочища Кіш Ерде, Мондічог та Кіш Меже. Поселення займає площу близько 5 га вздовж правого берега річки, яка крутими звивинами перетинає всю місцевість. Навколишня територія в минулому була дуже заболочена і являла собою північно-східну окраїну великих Еседських боліт Сатмарської долини, більша частина яких розташована в межах сучасної Угорщини та Румунії — у басейні рік Тур, Самош та Красна. Площа урочища Кіш Ерде зараз засівається сільськогосподарськими культурами, Мондічог використовується як пасовисько.

Перші відомості про археологічні знахідки в с. Дякове походять з початку ХХ ст.¹ Дослідження у цьому районі пов'язані з іменем відомого чеського археолога академіка Я. Бема², який в 1931 р. проводив невеликі розвідувальні розкопки на північний захід від села, на місці глиняного кар'єру. На глибині 1,2 м він виявив залишки двох ям з неолітичною керамікою, частково порушених кар'єром та житловою спорудою епохи бронзи. У їх заповненні трапилися розвали кількох посудин, кам'яні вироби та зотлілі кістки. Я. Бем датував пам'ятку третім, кінцевим етапом буковогірської культури (за періодизацією Ф. Томпи)³.

У 1954—1956 рр. під час проведеного автором обстеження околиці с. Дякове на території колгоспного подвір'я (урочище Кіш Меже) було зафіксовано сліди пізньонеолітичного поселення⁴. Культурна належність даного матеріалу визначена в попередній статті⁵.

З 1967 р. на поселенні проводиться стаціонарні дослідження експедицією Ужгородського державного університету під керівництвом Е. А. Ба-

¹ *Mihalik J.* Ugocsa vármegve lakói a praehistorikus korban és történelmikor elején.— *Archeologiai Ertesítő*, 1891.

² *Böhm J.* Neolitické sídlište u Dáкова (рукописний звіт, № 822—823, від 2.IV 1932 р. Прага).

³ Там же.

⁴ *Потушняк М. Ф.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958, с. 16—24, табл. X—XXV.

⁵ *Потушняк М. Ф.* Питання хронології та культурної приналежності пам'яток неоліту та енеоліту Закарпаття.— В кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972, с. 85.